

ΜΕΓΑΛΗ
ΟΡΘΟΔΟΞΗ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ
ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ

ΤΟΜΟΣ 3

Άνσελμος - Βαρθολομαίος άγιος

στον «θείον γνόφον», στο σκότος που μας κρύβει τον Θεό. Αυτονοήτως, μη ξεφεύγοντας ο ψευδο-Διονύσιος από την πατερική παράδοση, συνδυάζει την κορυφή του αποφατικού θεολογείν με καταφατικές διατυπώσεις, που θετικά αποδίδουν στον Θεό διάφορα κατηγορήματα. Στην πραγματεία του «Περί θείων ονομάτων» (PG 3:585-977), που πρέπει να θεωρείται το σπουδαιότερο έργο του, πραγματεύεται περί ονομάτων και ιδιότητων της «περουσίτου και κρυφίας θεότητος», η οποία είναι το όντως ον, σε διάκριση προς το κακόν, το οποίο «ούτε ον, ούτε όντων ποιητικόν, ουδ' εν τοις ούσιν..., ούτε υπόστασιν έχει, αλλά παρυπόστασιν, του αγαθού ένεκα και ουχ εαυτού γινόμενον... κατά συμβεβηκός» (PG 4: 19-32) (Μπαλάνος, σ. 514). Στο έργο του «Περί μυστικής θεολογίας» (PG 3: 585-977_ αναφέρεται στην ένωση της ψυχής με τον «υπέρ πάσαν ουσίαν και γνώσιν Θεόν», ο οποίος κατοικεί μέσα στον «θείον γνόφον», ο οποίος είναι «το απρόσιτον φως, εν ώ κατοικεί ο Θεός» (επιστ. αρ. 5).

Ο ψευδο-Διονύσιος δανείζεται από τον Πρόκλο ιδέες για να συνθέσει και το έργο του «Περί ουρανίας ιεραρχίας», στο οποίο συνδέοντας πάλι καταφατικά στοιχεία και αποφατικό στοχασμό παρουσιάζει ιδιότητες των ουρανίων δυνάμεων. Στην κορυφή της πυραμίδας τους βρίσκεται το Απόλυτο θείο, το οποίο, παρά τις αποφατικές προθέσεις του συγγραφέως, παρουσιάζεται αρκετά προσιτά στην ανθρώπινη διάνοια και στους ανθρώπινους τρόπους του εκφράζεσθαι. Ο άγιος Γρηγόριος Παλαμάς, συγκεφαλαιώνοντας την πατρική γνωσιολογική παράδοση, που συνδέει καταφατισμό και αποφατισμό, τονίζει ότι «του Θεού το μεν άγνωστον εστι, το δε γνωστόν· και το μεν άρρητον, το ρητόν· άγνωστός εστιν ο Θεός εκ των κατ' Αυτόν, γνωστός δε εκ των περί Αυτόν φυσικών ενεργειών» (Σύντομος διήγησις, κωδ. ιεράς μονής Διονυσίου 192, 46^α Χρήστου, σ. 1229).

Στη Δύση, η Δ' σύνοδος του Λατερανού, διαπιστώνοντας προσωρινά τον κλοιό της λογοκρατικής θεολογίας, επικαλέστηκε σε κάποια συνέδρια της την αγεφύρωτη άβυσσος, που υπάρχει μεταξύ του ανθρώπου ως δημιουργήματος και του απρόσιτου Δημιουργού (H. Denzinger - A. Schönmetzer, *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, Freiburg³⁶1976, σ. 806). Εκπρόσωποι της μεσαιωνικής αποφατικής θεολογίας υποστηρίζουν ότι η θεολογία πρέπει να προβάλλει την υπερβατικότητα του Θεού ("Deus absconditus") και να προσπαθεί να βρει νέες διατυπώσεις μιας μετριασμένης αρνητικής θεολογίας. Ο Θωμάς Ακινάτιος ομιλεί για οδό αρνήσεως. Ο Νικόλαος Κουζάνος παρουσιάζει το αποφατικό στοιχείο στην έκφραση «σύμπτωση των αντιθέσεων» (coincidentia oppositorum) και ομιλεί για «γινώσκουσα αγνωσία».

Κατά τους νέους και νεοτάτους χρόνους, εξακολουθεί να προβάλλεται η διολιγναιόουσα στον καταφατισμό αποφατική θεολογική σκέψη από θεολόγους και θεολογούντες φιλοσόφους. Ίδου μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα:

Ο Kierkegaard ομιλεί για το απόλυτο «παράδοξο» και «σκάνδαλο» του χριστιανισμού. Οι εκπρόσωποι της λεγόμενης «Διαλεκτικής Θεολογίας» (K. Barth, E. Brunner, F. Gogarten κ.ά.) προβάλλουν μίαν άβυσσος, που χωρίζει τον άνθρωπο από τον Θεό, ο οποίος αποκαλυπτόμενος παραμένει κρυπτόμενος και υπερβατικός. Ο Καντ στην πολύ γνωστή *Κριτική του καθαρού λόγου* τόνισε ότι δεν φθάνουμε στον Θεό με λογικές αποδείξεις, διότι η διάνοιά μας συλλαμβάνει την εκτός ημών κοσμική πραγματικότητα όχι αυτήν καθ' εαυτήν, αλλά μόνον ως φαινόμενο, δηλαδή όπως αυτή φαίνεται σε μας μέσα από τα αισθητήρια όργανα και τις κατηγορίες του νου.

Χαρακτηριστική είναι η φιλοσοφία της θρησκείας του Karl Jaspers, μέσα στην οποία εκείνος ο υτανικός Finitismus, που με πείσμα περιορίζεται μέσα στα όρια της πεπερασμένης κοσμικής ύπαρξης, διαρρηγνύεται από την πίστη στο υπερβατικό. «Ο άνθρωπος», λέγει, «είναι η ουσία, που έχει σχέση με τον Θεό». Αλλ' όμως ο Θεός του Jaspers δεν είναι ο προσωπικός θεός της θείστικης φιλοσοφίας ή της εν Χριστώ αποκάλυψης, αλλ' «ο μακράς ευρισκόμενος Θεός, ο κρυμμένος και αναπόδεικτος Θεός», έναντι του οποίου πρέπει να λαμβάνουμε στάση αγνωσίας. Η υπερβατική πραγματικότητα είναι κάτι σκοτεινό και ακαθόριστο, που παρουσιάζεται στον άνθρωπο με κρυπτο γραφικά και συνθηματικά σημεία, ψηφία (Chiffren) και σύμβολα, που είναι αντικείμενο όχι φιλοσοφικής γνώσης αλλά πίστης.

«Μία φιλοσοφία, της οποίας ο φορέας είναι χωρίς πίστη, δεν είναι καθόλου φιλοσοφία». Ο άνθρωπος προσπαθεί να αναγνωρίσει τα κρυπτογραφικά και συνθηματικά σημεία και ψηφία με τη λογοτεχνία, τις μορφές της τέχνης και τον φιλοσοφικό στοχασμό. Αλλ' η υπερβατική πραγματικότητα είναι «ένα μυστήριο, που μπορεί κάποιος να αναγνώσει μόνον, όταν κατέχει το κλειδί των συνθηματικών σημείων (chiffren schlüssel), που αποκτάται όχι με τη διάνοια, αλλά μόνο με την πίστη της ανώτερης ύπαρξης (Existenz)». Όταν η πίστη αυτή αποκρυπτογραφήσει τα ποικίλα σύμβολα και ψηφία, που υπάρχουν στον κόσμο, τότε μέσα στη σκοτεινή περιοχή της πραγματικότητας θα εμφανισθεί το υπερβατικό ως φωτεινό ρήγμα, που αποκαλύπτει τον οριζόντα του απείρου και του ανεξερεύνητου (K. Jaspers, *Einführung in die Philosophie*, München 1953, σ. 46 κ.ε., 49, 63, 119 του ίδιου, *Existenzphilosophie*, 1948, σ. 76-81· Ε. Θεοδώρου, *Η Φιλοσοφία της θρησκείας του Karl Jaspers*, σ. 14-15). Θα αναφέρουμε ακόμη ένα παράδειγμα σύνδεσης αποφατισμού και καταφα-

τισμού. Πρόκειται για τη φιλοσοφία της θρησκείας του διαδόχου του Max Scheler στο Πανεπιστήμιο της Κολωνίας Johannes Hessen, ο οποίος μετά την παρουσίαση των οντολογικών και αξιολογικών κρίσεων, που αναφέρονται στην κατανόηση και διατύπωση του περιεχομένου του θρησκευτικού βιώματος προς ανακοίνωση και μετάδοση αυτού σε άλλους, τονίζει ότι η κατανόηση και διατύπωση αυτή γίνεται με αλληγορικές, εικονικές και συμβολικές εκφράσεις, οι οποίες παραπέμπουν στην πραγματικότητα του απρόσιτου στην ανθρώπινη διάνοια θείου μυστηρίου, χωρίς όμως να γίνεται διείσδυση σ' αυτό. Έτσι, κατά τον Hessen, είναι καταντητή η «αποφατική» ή «αρνητική» θεολογία του ψευδο-Διονυσίου του Αρεοπαγίτη ή του αγίου Αυγουστίνου, ο οποίος τονίζει: "Deus ineffabilis est, facilius dicimus qui non sit, quam quid sit" (Αυγουστίνου, *Enarrationes in Psalmos*, 85, 12).

Απά (Αβά) Αβραάμ, Αιγύπτιος αναχωρητής, φορητή εικόνα (6ος-7ος αι.), Bawit, Αίγυπτος

Με τον καθ' όλου αναλογικό και συμβολικό χαρακτήρα της γνώσης του Θεού είναι συνδεδεμένος και ο ανθρωπομορφικός χαρακτήρας της, που δημιουργείται με χρησιμοποίηση αναλογιών και συμβόλων, τα οποία λαμβάνονται από την ανθρώπινη σφαίρα. Αλλά, όπως προσθέτει ο Hessen, η θρησκευτική συνείδηση δεν πιέζεται από τις «ανθρωποπαθείς» εκφράσεις, διότι επί του προκειμένου ισχύει η κλασική διατύπωση του Jacobi, κατά την οποία ο Θεός δημιουργήσεν τον άνθρωπο θεομόρφως· γι' αυτό αναγκαστικά ο άνθρωπος γνωρίζει τον Θεό ανθρωπομόρφως (J. Hessen, *Religionsphilosophie*, τ. 2, München²1955, σ. 188-189: "Den Menschen bildend, theomorphisierte Gott, notwendig antromorphisiert darum der Mensch"). Αποφατικά στοιχεία στη Φιλοσοφία της θρησκείας του J. Hessen υπάρχουν στο ότι ο διαπρεπής θρησκευτικός φιλόσοφος αυτός τονίζει τον «αντινομικό χαρακτήρα» μερικών αληθειών της πίστης και εξετάζει το δύσκολο πρόβλημα της θεοδικίας και του κακού στον

κόσμο, για την αντιμετώπιση του οποίου προβλήματος δεν πρέπει να παραθεωρούνται οι λόγοι: «Ως ανεξερεύνητα τα κρίματα Αυτού και ανεξιχνίαστοι αι οδοί Αυτού» (Ρωμ 11:33) ή «Τις έγνω τον Κυρίον και τις σύμβουλος Αυτού εγένετο;» (Ρωμ 11:34).

Η ανωτέρω δειγματοληπτική ιστορική υπόμνηση μερικών διατυπώσεων του αποφατικού στοχασμού καθιστά φανερόν ότι κατά κανόνα αυτός συνυπάρχει με τον καταφατικό θεολογικό στοχασμό σε μια σχέση όχι τελειώς ξεκαθαρισμένη. Αυτό εκφράζεται παραδοσιακά στο γεγονός ότι, όταν μέσα σε θεολογικά πλαίσια γίνεται λόγος για τη γνώση του Θεού, αναφέρονται με ευσυνειδησία και με κάπως λεπτολόγο ακρίβεια τρεις διαφορετικοί τρόποι προσέγγισης στο θέμα αυτό: κατάφαση (via affirmatiōnis), άρνηση (via negatiōnis) και αναλογίες ανθρωπομορφικές και συγκρίσεις, που οδηγούν σε ανυψωτικούς αναβαθμούς από το κάπως καταληπτό των αληθειών της Θείας Αποκάλυψης προς το ακατάληπτο του Θεού (via eminentiae). Ο Θεός κατοικεί «φως απρόσιτον» και ουδείς ανθρώπων είδεν Αυτόν, ουδέ ιδείν δύναται» (1 Τιμ 6:16). Κατά τον Ιωάννη τον Δαμασκηνό, ο Θεός είναι ο μέγας Άγνωστος και Ακατανόητος, διότι «άπειρον το θείον και ακατάληπτον και τούτο μόνον Αυτού καταληπτόν, η απειρία και ακαταληψία» (Ι. Δαμασκηνού, *Έκδοσις ακριβής της ορθοδόξου πίστεως*, PG 94:845). Ε.ΘΕΟ.

Βιβλιογραφία:

Μπαλάνος, Δ., *Πατρολογία*, Αθήνα: Αλευρόπουλος 1930· Παπαδόπουλος, Στ., *Πατρολογία*, τ. 1, Αθήνα: κ.ε. 1977· ΘΗΕ 2 (1963) 1226-1233· Θεοδώρου, Ε., *Η φιλοσοφία της θρησκείας του Karl Jaspers*, Θεσσαλονίκη: κ.ε. 1963· Θεοδώρου, Ε., *Η φιλοσοφία της θρησκείας του Johannes Hessen*, Αθήνα: Αποστολική Διακονία 1988· Θεοδώρου, Ε., *Φαινομενολογία και δεοντολογία της ελληνικής θεολογίας στο λυκαυγές της τρίτης χιλιετίας*, Αθήνα 2006· Hochstaffl, J., *Negative Theologie*, München: Kösel 1974· LThK τ. 1, 847 και τ. 7, 723-725.

Αποφθέγματα των Πατέρων. Τα *Αποφθέγματα των αγίων Πατέρων (Verba Seniorum)* είναι ανώνυμη συλλογή γνωμικών και σύντομων διηγήσεων που αναφέρονται στη ζωή και τη διδασκαλία των αναχωρητών της αιγυπτιακής ερήμου κατά τους πρώτους αιώνες του ασκητισμού (4^ο-6^ο αι.) Η συλλογή των αποφθεγμάτων χαρακτηρίζεται από υφολογική απλότητα, απέρητη γλαφυρότητα, ατεχνολογητό λόγο, ποικίλη και εν πολλοίς αταξινόμητη θεματική και θυμοσοφικά αφηγηματικότητα, καθότι περιγράφει βιώματα και προσωπικές εμπειρίες των ασκητών με σκοπό τη μετάδοση ηθικών και πνευματικών διδαγμάτων. Γι' αυτό και κατατάσσονται στο ευρύτερο είδος της χριστιανικής γραμματείας των «ψυχωφελών διηγήσεων» (narrationes animae utiles). Η συλλογή απαντά και υπό τους τίτλους «Αποφθέγματα αγίων γερόντων», «Βίβλος των αγίων γερόντων, ο λεγόμενος Παράδεισος», «Βίβλος περιέχουσα

αποφθέγματα, διηγήσεις τε και πράξεις αγίων και μεγάλων γερόντων», «Λειμωνάριον, και αποφθέγματα των αγίων γερόντων», «Γεροντικόν», ή «Πατερικόν». Οι έμπειροι αναχωρητές, κατά την αρχαία εκκλησιαστική παράδοση, με την αδιάλειπτη προσευχή και την αυστηρή άσκηση κατόρθωναν να φθάσουν σε χαριτόβρυτα πνευματικά ύψη, να γευθούν άρρητες εμπειρίες των θείων ενεργειών και να αποκτήσουν το χάρισμα της διάκρισης. Οι άπειροι και νεοεισερχόμενοι στον ασκητισμό αναζητούσαν στο πρόσωπο των γερόντων της ερήμου τον καθοδηγητή που θα τους μιούσε

συμβουλή, ή τους μαθητές-υποτακτικούς τους, ήταν σύντομες, βιωματικές, και ως επί το πλείστον λάμβαναν τη μορφή στιγμιότυπου ή αποφθέγματος στερούμενου θεωρητικής επεξεργασίας και αναλύσεως.

Η πρώτη εμφάνιση αποφθεγμάτων πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά στην εποχή του Μεγάλου Αντωνίου. Μετά την αναχώρησή του στην έρημο και αυστηρή άσκηση για είκοσι περίπου χρόνια, περί το 305 υπέκυψε στις παρακλήσεις εκείνων που ήθελαν να τον επισκεπτόνται, για να τον συμβουλευόταν στην πνευματική τους προσπάθεια,

υπήρξαν ο Μακάριος ο Αιγύπτιος, ο Ωρ, ο Θεόδωρος της Φέρμης, ο Παμβώ, Σισώης και Αρσένιος, ο Αγάθων και ο Μωυσής. Τα περισσότερα αποφθέγματα καταγράφηκαν από τους μαθητές των μεγάλων γερόντων των παροικιών αυτών, ορισμένοι εκ των οποίων, όπως ο μαθητής του Σιλουανού Μάρκος, ήταν καλλιγράφοι. Με αυτόν τον τρόπο εισχώρησε στη χριστιανική γραμματεία η αρχαιοελληνική παράδοση του ερασιμοίου ρητών και γνωμικών ενδόξων και σοφών ανδρών.

Η πλειονότητα των γερόντων της ερήμου στερείτο ιδιαίτερης μορφώσεως.

ματα των Πατέρων» αξιόπιστα τεκμήρια της ιδιοπροσωπίας κάθε γέροντα, της καταγωγής, της νοοτροπίας, των χαρακτηριστικών δεδομένων, των μεθόδων ασκήσεως και προσευχής που είχαν επιλέξει.

Ως μοχλοί εκκίνησης των διηγήσεων και των αποφθεγμάτων λειτουργούν οι ερωτήσεις προς τον γέροντα, οι οποίες επίσης χρησιμεύουν ως μνημεία των πνευματικών και δογματικών ζητημάτων της εποχής, της τότε ισχύουσας κοινωνικής ηθικής και της τρέχουσας ιδιομορφίας του μοναχικού ιδεώδους, αλλά και πλήθους άλλων πληροφοριών που μπορούν να φωτίσουν πολλές πτυχές της ιστορικής έρευνας (π.χ. οι συνθήκες διαβίωσης, τα μορφωτικά αγαθά, θρύλοι και παραδόσεις, θεομνίες, ιστορικά γεγονότα, ζωολογία, φυτολογία, λαϊκή θρημοσοφία και τρόπος εκφοράς και προσέγγισης των υπαρκτών αγωνιών, κ.ά.).

Ωστόσο, δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι ο λόγος των γερόντων της αιγυπτιακής ερήμου αποσκοπούσε κυρίως στην κατάρτιση των άλλων σε θέματα θεωρίας και πράξεως από την πρώτη βαθμίδα της ασκήσεως, στην οποίαν εισέρχονταν οι αρχάριοι, έως την κατάρτιση της μοναχικής τελειότητας. Η θεματολογία τους στρεφόταν γύρω από την έννοια της φυγής από τον κόσμο, τα συστατικά στοιχεία της αυθεντικής αγάπης προς τον Θεό και τον πλησίον, τον πόλεμο κατά των παθών και της αμαρτίας και την καλλιέργεια και επαύξηση των αρετών, όπως η πραότητα, η εργασία, η υπομονή, η εγκράτεια, η υπακοή, η ταπείνωση, η κατάνυξη, η απάθεια, η νουχία, κ.ά. Τα αποφθέγματα των Πατέρων συνέβαλαν στη διάδοση και αποκρυστάλλωση των ιδεωδών του μοναχικού βίου, της αυστηρής ασκήσεως και νηστείας, της παρθενίας και της ακτημοσύνης, της πιστής τήρησης του εργοχείρου, της ανάγνωσης της Γραφής και της αδιάλειπτης προσευχής.

Η ανώνυμη συλλογή σώζεται σε πολλά χειρόγραφα και διασκευές. Η χειρόγραφη παράδοση της ελληνικής συλλογής θεωρείται από τις πολυπλοκότερες της αρχαίας χριστιανικής γραμματείας. Διασώθηκε σε πολλούς χειρόγραφους κώδικες και κατά μία άποψη είναι αποτέλεσμα μοναχών ασκητών, οι οποίοι μετέφρασαν από την κοπτική συλλογές Αποφθεγμάτων στα τέλη του 4^{ου} αι., όπως προκύπτει από τον βίο του Μ. Αντωνίου που συνέγραψε ο Μ. Αθανάσιος (PG 26:845B). Κατά μια άλλη άποψη είχαν εξαρχής γραφεί στην ελληνική (Πάσχος 1990). Σώζεται σε δύο παραλλαγές, την αλφαβητική και τη συστηματική, που αμφότερες διαμορφώθηκαν κατά το β' ήμισυ του 5^{ου} αι.

Στην αλφαβητική παραλλαγή, η κατάταξη κατά το πρώτο μέρος αρχίζει με τα αποφθέγματα του αγίου Αντωνίου και τελειώνει με τις ρήσεις του Ωρ. Η αλφαβητική τάξη δεν είναι απαρέγκλιτη. (Βλ. εκδ. cod. Regius στο J. B.

Αββάδες προσευχόμενοι, η Κοίμηση του οσίου Εφραίμ του Σύρου (λεπτομέρεια), τοιχογραφία (1527), καθολικό μονής Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, Μετέωρα

στη μοναχική ζωή. Οι γέροντες δεν είχαν συγκροτημένη διδασκαλία, ήταν αδιάφοροι ως προς τη σκαπάνη του γραπτού λόγου, και εξαιρετικά φειδωλοί στη χρήση του προφορικού λόγου. Περισσότερο δίδασκαν με το αλεκτικό παράδειγμα, ως «ζωντανά» ευαγγέλια του αναχωρητικού βίου. Οι απαντήσεις που έδιδαν στις απορίες εκείνων που τους πλησίαζαν για να ζητήσουν

καθώς και σε κάποιους αναχωρητές οι οποίοι εγκαταστάθηκαν σχετικά κοντά του. Λίγο αργότερα περί το 325/330 εγκαταστάθηκε στην ευρύτερη περιοχή της Νιτρίας ο αββάς Αμούν και σε σύντομο χρονικό διάστημα πλήθυναν οι ασκητές, ώστε να δημιουργηθούν οι μοναστικές κοινότητες της Σκήτης της Νιτρίας και των Κελλίων. Μεγάλοι αναχωρητές της αιγυπτιακής ερήμου

Οι γέροντες διατύπωναν τα γνωμικά και τις διηγήσεις τους με απλότητα, και τέτοια ανεπιτήδευτη λιτότητα στη σύνθεση, ώστε ο λόγος τους πολλές φορές προσελάμβανε αινιγματώδη χαρακτήρα. Η ακριβής καταγραφή του αποφθεγματικού και ανεκδοτολογικού υλικού διέσωσε την ενάργεια και την αυθορμσία του προφορικού λόγου. Το στοιχείο της προφορικότητας καθιστά «τα αποφθέ-

Cotelierus, *Ecclesiae graecae monumenta*, I, Paris 1677, σ. 338-712, ανατ. στην PG 65:71A-440D, και επανεκδ. του κειμένου της PG: *Το Γεροντικόν, ήτοι Αποφθέγματα αγίων γερόντων*. Εισαγωγή μοναχού Θεοκλήτου Διονυσίου, Πρόλογος, κείμενο, γλωσσάριο, σχόλια, ευρετήριο θεμάτων υπό Π.Β. Πάσχου, Αθήνα: Αοτήρ 1961).

Κατά το δεύτερο μέρος, οι κώδικες παραθέτουν αποφθέγματα ανωνύμων. Εκεί απαντά η χαρακτηριστική εισαγωγική διατύπωση «Γέρων τις είπεν». [Βλ. ελλιπή δημοσίευση ενός και μόνο χειρογράφου με 400 αποφθέγματα και γαλλική μετάφραση στο F. Nau, "Histoire des solitaires egyptiens", ms. Coislin 126, ROC 10 (1925) 409-414: 12 (1907) 48-68, 171-181, 393-404: 13 (1908) 47-57, 266-283: 14 (1910) 357-379: 17 (1912) 204-211, 294-301: 18 (1913) 137-146 και ορισμένες προσθήκες δημοσιευθείσες στην PO 8 (1911-1912) 164-183, επίσης από τον Nau].

Σε νεοελληνική απόδοση η συλλογή απαντά σε παλαιότερες και σχετικώς πρόσφατες εκδόσεις (Π. Χρήστου, *Αποφθέγματα Γερόντων*, Θεσσαλονίκη: «Γρηγόριος ο Παλαμάς» 1978· *Είπεν Γέρων*. Το Γεροντικόν σε νεοελληνική απόδοση, Αθήνα: Αοτήρ 1999· Άγνωστες σελίδες του Γεροντικού, μπηρ. - επιμ. Δ. Χριστοφοράκου, Θεσσαλονίκη: Το Περιβόλι της Παναγίας 1996· Θεοδώρα Χαμπάκη, *Γεροντικόν*. Σταλαγματίες από την Πατερική σοφία, Θεσσαλονίκη: Λυδία 192002· Δ. Τσάμης, *Το Γεροντικόν του Σινά*, Θεσσαλονίκη: Λυδία 2004).

Η συστηματική παραλλαγή (BHG³ 1442v) διαιρείται σε είκοσι ένα κεφάλαια που περιέχουν αποφθέγματα ή σύντομες διηγήσεις ανεκδοτολογικού χαρακτήρα. Ο Φώτιος την αναφέρει υπό τον τίτλο *Βίβλος ανδρών αγίων*, και κατά την περιγραφή της απαριθμεί 22 κεφάλαια, (βλ. cod. 198, PG 103:664-665). Έχουν εκδοθεί με γαλλική μετάφραση βάσει των καταλοίπων του J. Cl. Guy (*Les apophthegmes des Pères*. Collection systématique Chapitres I-IX [Sch 387 (1993), Chapitres X-XVI: Sch 474 (2003), Chapitres X-XVI: Sch 474 (2005)]. Βλ. και επανέκδοση του κειμένου στο *Το Μέγα Γεροντικόν, Θεματική συλλογή* (Εισαγωγή-Κείμενο-μετάφραση-σχόλια), Πανόραμα Θεσσαλονίκης: εκδ. Τό Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, τ. 1, 2007· τ. 2, 2006· τ. 3, 2009· τ. 4, 1999. Βλ. και Π. Β. Πάσχου, *Έρωσ Ερήμου*. (Μικρό Γεροντικό Δ'), [κεφ. Α'-Β'], Αθήνα: Ακρίτας 1998· *Πόλεμος των πειρασμών*. (Μικρό Γεροντικό Ε'), [κεφ. Γ'-Στ'], Αθήνα: Ακρίτας 2006· *Η πιο μεγάλη αρετή*. (Μικρό Γεροντικό Στ'), [κεφ. Ζ'-Ι'], Αθήνα: Αρμός 2008· *Προσευχή και υπακοή*. (Μικρό Γεροντικό Ζ'), [κεφ. ΙΑ'-ΙΔ'], Αθήνα: Αρμός 2010· *Ταπεινοφροσύνη και αγάπη*. (Μικρό Γεροντικό Η'), [κεφ. ΙΕ'-ΚΑ'], Αθήνα: Αρμός 2011). Παράλληλα με τη δια-

μόρφωση των ανωτέρω παραλλαγών, εμφανίζονται και κάποια έργα που οικιαγραφούν τον ασκητισμό ορισμένων περιοχών, όπως της Αιγύπτου (*Λαυσαϊκή Ιστορία*), της Αντιόχειας (*Φιλόθεος Ιστορία ή Ασκητική Πολιτεία του Θεοδώρητου Κύρου*) κ.ά. Πρόκειται για συνάρμωση ετερόκλητου υλικού με ψυχοφελείς διηγήσεις, κηρύγματα και ομιλίες πατέρων, συναξάρια και περιγραφές θαυμάτων.

Ο Παύλος Ευεργετινός (11^{ος} αι.), ως γνήσιος συνεχιστής αυτής της πλούσιας παραδόσεως, ευδοκίμως συνένωσε τις δύο παραλλαγές των *Αποφθεγμάτων* σε μια ενιαία συλλογή, τη *Συναγωγή των θεοφθόγων ρημάτων και διδασκαλία των θεοφόρων και αγίων Πατέρων...* (BHG³ 1450). Η πρώτη έντυπη έκδοση του έργου αυτού, έλαβε χώρα το 1789 με εκδότη τον Μακάριο Κορίνθου και με διορθώσεις του Νικοδήμου Αγιορείτη.

Μεταξύ 10^{ου} και 13^{ου} αι. απαντούν και «δευτερεύουσες παραλλαγές», με πιο σημαντικές τις εξής: α) παραλλαγή της ύλης της αλφαβητικής που κατατάσσεται συστηματικώς, β) σπάνια παραλλαγή της ύλης της συστηματικής που κατατάσσεται αλφαβητικώς, και γ) η σαββαϊτική παραλλαγή της Λαύρας του Αγίου Σάββα (με αλφαβητική κατάταξη).

Από τον 14^ο αι. και εξής πολλές μονές συνέγραφαν το δικό τους «Γεροντικόν» ή «Πατερικόν», με εμπλουτισμένη και ετερόκλητη παλαιά και νέα ύλη, ώστε να μη δύναται πλέον να ομιλήσει κανείς για παραλλαγές των *Αποφθεγμάτων* αλλά για ιδιόμορφα ανθολόγια με ίδια χειρόγραφη παράδοση.

Τα *Αποφθέγματα* έχουν μεταφραστεί σε όλες τις αρχαίες γλώσσες με ανεπτυγμένες Εκκλησίες (λατινική, κοπτική, συριακή, αραβική, αιθιοπική, αρμενική, παλαιοσλαβική, αρμαϊκή, γεωργιανή, κ.ά.). Η λατινική μετάφραση έχει εκδοθεί στην PL (73:855-1022) και στην έκδοση του Guy στη Sch (τ. 387, 474, 498). Α.ΓΛΑ.

Βιβλιογραφία:

Bousset, W., *Apophthegmata*. Untersuchungen über Textüberlieferung und Charakter der Apophthegmata, Tübingen: Mohr 1923· Cavallera, F., "Apophthegmes", *DSP* 1 (1937) 765-770· Φραγκούλης, Ι., «Αποφθέγματα Πατέρων», *ΘΧΕ* 2 (1937) 30-31· Νόβακ, Γ., «Αποφθέγματα των Πατέρων», *ΘΧΕ* 2 (1963) 1233-1238· Kaiser, M., *Literarische Traditionen in der Apophthegmata Patrum: Probleme der Koptischen Literatur*, Halle: Martin-Luther Universität 1968· Sauget J.M., "Evergetinos et la collection alphabétique-anonyme des Apophthegmata Patrum, A propos d'un livre récent", *OCP* 37 (1971) 223-233· Guy, J.C., *Recherches sur la tradition grecque des Apophthegmata Patrum* (Subsidia hagiographica 36), Bruxelles: Société des Bollandistes 1984· Χρήστου, Π., *Ελληνική Πατρολογία*, τ. 3, Θεσσαλονίκη: ΠΙΠΜ 1987· Hesse, O., "Das Verhältnis von Stadt und Land in den Apophthegmes", *StPatr* 18 (1989) 293-298· Regnault, L., "Aux origines des collections d'Apophthegmes", *StPatr* 18 (1989) 61-74· Παπαδόπουλος, Σ., *Πατρολογία*, Β'. Ο τέταρτος αιώνας (Ανατολή και Δύση), Αθήνα: χ.ε. 1990· Παπαδόπουλος, Σ.,

Πατρολογία, Γ'. Ο πέμπτος αιώνας (Ανατολή και Δύση), Αθήνα 2010· Terberger, M., "Probleme der Textstellung der Apophthegmata Patrum", *JÖB* 46 (1996) 25-43· Πάσχου, Π. Β., *Άγιοι, οι φίλοι του Θεού*. Εισαγωγή στην Αγιολογία της Ορθόδοξου Εκκλησίας, Αθήνα: Αρμός 1997· Youssef, Y.N., "Concordance des "Apophthegmata Patrum"", *VigChr* 52 (1998) 319-322· Bagnal, R.S. - Gonis, N., "An early fragment of the Greek "Apophthegmata Patrum"", *ARG* 5 (2003) 260-278· Chrysavgis, J., *In the heart of the desert. The spirituality of the Desert Fathers and Mothers...*, Bloomington: World Wisdom 2003· Frank, K., "Apophthegmata Patrum", *LThK* 1 (2009) 849· Σαραντουλάκου, Α., *Τέχνη αφηγήσεως ασκητική και ψυχοφελών διηγήσεων. Η ποιμαντική, συμβουλευτική και παιδαγωγική τους διάσταση*, διδ. διατριβή, Αθήνα: χ.ε. 2008.

Αποφράδες μέρες. Λαογραφία.

Πρόκειται για μέρες που θεωρούνται από τον λαό δυσοίωνες, γι' αυτό και ακατάλληλες για κάθε είδος εργασίας. Από την αρχαιότητα ήδη, τόσο οι ανατολικοί λαοί όσο και οι Ρωμαίοι αλλά και οι αρχαίοι Έλληνες όριζαν ορισμένες ημέρες ως αποφράδες, και οι δοξασίες αυτές, μέσω του ελληνορωμαϊκού κόσμου, πέρασαν και στους Βυζαντινούς, από τους οποίους επιβίωσαν κατά τα μεταβυζαντινά χρόνια και στους νεότερους χρόνους, μέχρι και τις μέρες μας. Η απαρχή αυτών των αντιλήψεων βρίσκεται είτε στη σύνδεση των ημερών αυτών με τη νεκρολατρία, είτε στην αφιέρωσή τους σε θεούς που έφερναν δυστυχία στους ανθρώπους, είτε από απάισια γεγονότα που συνέβησαν κατά τις συγκεκριμένες ημέρες. Έτσι, στην αρχαία Αθήνα θεωρούσαν αποφράδες τις ημέρες των εορτών Ανθεοτήρια και Πλυτήρια, ενώ στην αρχαία Ρώμη κατά τις αποφράδες ημέρες (dies nefastii), που ήταν περί τις 109 κάθε χρόνο, δεν ξεκινούσαν καμία ιδιωτική ή δημόσια εργασία, με τη βεβαιότητα ότι θα εξελισσόταν με αποτυχημένο και δυσάρεστο τρόπο. Ορισμένοι πρώιμοι εθνικοί συγγραφείς προσπάθησαν ανεπιτυχώς να συνδέσουν τις αντιλήψεις αυτές με την πίστη του χριστιανισμού, απόρροια δε των δοξασιών αυτών υπήρξε η σύνταξη πίνακα αποφράδων ημερών, ο οποίος ψευδώς αποδόθηκε στον προφήτη Εσδρα. Με βάση τις αντιλήψεις αυτές, όλες οι κατά παράδοση μαντικές, μαγικές και ιατροσοφικές-θεραπευτικές πράξεις δεν ξεκινούσαν κατά τις αποφράδες αυτές ημέρες, ώστε να μην είναι βέβαιη εκ προοιμίου η αποτυχία τους. Παρόμοιες αναφορές υπάρχουν σε πολλά αστρολογικά, μαγικά, μαντικά, ονειροκριτικά και βροντολογικά κείμενα της ελληνικής παράδοσης, που υπάρχουν διάσπαρτα σε ελληνικά χειρόγραφα ποικίλων βιβλιοθηκών και συλλογών. Στο πλαίσιο αυτό αποφράδες ημέρες θεωρούνται από τον λαό μας η Τρίτη, για αστρολογικούς λόγους, ιδιαίτερα δε αν συμπίσει με την 13^η ημέρα κάθε μήνα, η Πέμπτη και η Παρασκευή, επειδή τότε προδόθηκε και σταυρώθηκε ο Ιησούς

Χριστός, ακόμη και το Σάββατο, ως τελευταία μέρα της εβδομάδας, πιθανότατα από ιουδαϊκή επίδραση. Στους υπόλοιπους Ευρωπαίους, δυσοίωνη θεωρείται η σύμπτωση της Παρασκευής με την 13^η μέρα του μήνα, λόγω της θανατώσεως, κατά μία παρόμοια ημερομηνία, των Ναϊτών ιπποτών. Δυσοίωνος θεωρείται επίσης ο μήνας Μάρτιος, ως παλαιότατα αφιερωμένος στον θεό του πολέμου, η πρώτη Μαΐου και ο Μάιος ολόκληρος, αφού τότε οι αρχαίοι εόρταζαν τα νεκρολατρικά Λεμούρια, αλλά και οι φυσιοσοφικές ημέρες της σελήνης, ενώ δυσοίωνο θεωρείται σήμερα ολόκληρο το δίσεκτο έτος. Ο Ι. Παπαδόπουλος προσπάθησε να βρει και φυσικές αιτίες πίσω από αυτές τις δοξασίες, αποδίδοντας την περί αποφράδων ημερών αντίληψη σε τυχόν σωματική και ψυχολογική κατάπτωση, όπως συχνά παρατηρείται στην ανθρώπινη ζωή.

Οι αντιλήψεις αυτές, όπως επισημαίνει ο Ν. Θ. Μπουγάτσος, είναι εκ διαμέτρου αντίθετες προς τη χριστιανική κοσμοθεωρία και βιοθεωρία, αφού τόσο ο απόστολος Παύλος (Γα 4:8-11· Κολ 2:16), όσο και πολλοί Πατέρες της Εκκλησίας αποδίδουν τις περί αποφράδων ημερών προλήψεις σε σατανική επενέργεια επί του ανθρώπου. Αλλά και Βυζαντινοί συγγραφείς, όπως ο Ιωάννης Βρυέννιος, αποδίδουν στα ειδωλολατρικά αυτά έθιμα τα αίτια της πολιτικής κατάρρευσης του βυζαντινού κόσμου. Οι Κανόνες της Εκκλησίας απαγορεύουν ρητώς τόσο την τήρηση παρομοίων προλήψεων, όσο και την τέλεση εθίμων που σχετίζονται με τις αποφράδες ημέρες, αλλά και με την προσπάθεια ευμενούς επιρροής πάνω σε ημέρες, κατά τις οποίες αρχίζει νέα χρονική περίοδος, όπως συμβαίνει με τα λαϊκά έθιμα της Πρωτοχρονιάς. Παρ' όλα αυτά, ο ελληνικός λαός συνεχίζει να τελεί παρόμοια έθιμα και να πιστεύει στις περί αποφράδων ημερών αρχαιότητες προλήψεις και δεισιδαιμονίες του. Μ.ΒΑΡ.

Βιβλιογραφία:

Μπουγάτσος, Ν.Θ., «Αποφράς ημέρα», *ΘΧΕ* 2 (1963) 1240-1242· Varvounis, M.G., "A contribution to the study of influences of Christian upon Moslem customs in popular worship", *JOAS* 5 (1993) 75-89· Varvounis, M.G., "Christian orthodox and Moslem popular religious customs: a study of influences and practices", *ΠΠ* 78 (1995) 805-814· Μέγας, Γ.Α., «Οι Αδώνιδος κίπιοι των Σερρών», στον τόμο *Πρακτικά Α' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 183-184· Κυριακίδης, Στ., «Το δυσοίωνον του αριθμού 13», στον τόμο *Έρωσ Αντωνίου Κεραμοπούλου*, Αθήνα: Μυρτίδης 1953, σ. 551-566· Πολίτης, Ν.Γ., *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. 1 και 3, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών 1920, 1931· Κουκουλέ, Φ., *Βυζαντινός βίος και πολιτισμός*, τ. 1, Αθήνα: Γαλλικό Ινστιτούτο 1948, σ. 150-155· Παπαδόπουλος, Ι., «Περί αποφράδων ημερών», *ΕΕΒΕ* 10 (1948) 228-244· Μπουγάτσος, Ν., «Προλήψεις. Η σύγχρονος ειδωλολατρεία», *Αναμόρφωσις* (1955) 23-24· Λαζαρίδης, Κ., *Από τα λαογραφικά του χωριού μου Κουκουλιού Ζαγορίου*. Προλήψεις-Δεισιδαιμονίες-Παράξενες δοξασίες, Γιάννινα: χ.ε. 1980· Καψάλης, Γ., «Λαογραφικά εκ Μακεδονίας», *Λαογραφία* 6